

Adam Fijałkowski
ORCID: 0000-0002-1049-875X
Uniwersytet Warszawski

Ks. Michał Sopoćko jako student w Warszawie (1918–1924)

Fr. Michał Sopoćko as a Student in Warsaw
(1918–1924)

ABSTRACT

The aim of this article is to reconstruct the educational path of Fr. Michał Sopoćko during his studies at the University of Warsaw, based on previously unpublished materials from the Archives of the University of Warsaw and the State Pedagogical Institute in Warsaw (1918–1924). This period was crucial in shaping Fr. Sopoćko's personality, his views on human education in the context of psychophysical and spiritual development, and his understanding of the individual's role in society. The analysis of archival materials and source publications also takes into account the historical context.

Fr. Sopoćko's educational path before World War I and prior to his studies in Warsaw was particularly complex due to the constraints of the Russian educational system. His studies in Warsaw coincided with the difficult period of Poland's regaining independence and the struggle to secure its borders. He had to divide his time between academic study and pastoral service in the Polish Army. The early twentieth century was also a period marked by the development of modern psychology and pedagogy, including the New Education movement. During his studies at the University of Warsaw and the State Pedagogical Institute, Fr. Sopoćko encountered these emerging educational trends.

KEYWORDS

Michał Sopoćko,
University of Warsaw,
State Pedagogical
Institute, education,
pedagogy, psychology,
Józefa Joteyko,
abstinence movement

SŁOWA KLUCZOWE

Michał Sopoćko,
Uniwersytet
Warszawski,
Państwowy Instytut
Pedagogiczny,
edukacja, pedagogika,
psychologia, Józefa
Joteyko, ruch
abstynencki

SPI Vol. 29, 2026/2
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2026.2.009
Nadesłano: 17.02.2026
Zaakceptowano: 11.04.2026

ABSTAKT

Celem artykułu jest próba odtworzenia ścieżki edukacyjnej ks. Michała Sopoćki podczas jego studiów na Uniwersytecie Warszawskim na podstawie niepublikowanych dotąd materiałów znajdujących się w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie (1918–1924). Czas ten był niezwykle ważny dla kształtowania się osobowości ks. Sopoćki, formowania jego poglądów na wychowanie człowieka w kontekście rozwoju psychofizycznego oraz duchowego, a także jego funkcjonowania w społeczeństwie. Przy analizie materiałów archiwalnych i publikacji źródłowych uwzględniono także kontekst historyczny.

Droga edukacyjna ks. Sopoćki przed I wojną światową i przed studiami w Warszawie była bardzo skomplikowana ze względu na rosyjski system szkolny. Studia ks. Sopoćki w Warszawie przypadły na trudny czas odzyskania niepodległości i walk o utrzymanie granic Polski. Musiał dzielić czas między studia i służbę duszpasterską w Wojsku Polskim. Początek XX wieku to także czas rozwoju nowej psychologii i pedagogiki, ruchu Nowego Wychowania. Z tymi nowymi prądami edukacyjnymi spotkał się ks. Sopoćko podczas studiów na Uniwersytecie Warszawskim i w Państwowym Instytucie Pedagogicznym.

Wprowadzenie

Życie i działalność bł. ks. Michała Sopoćki (1888–1975) – apostoła Bożego Miłosierdzia i ruchu trzeźwości, wykładowcy i wychowawcy kleryków w seminarium duchownym, gorliwego duszpasterza najpierw w Wilnie, a następnie w Białymstoku, znany z jego *Dziennika* (2010) oraz *Wspomnień* (2018), a także z literatury przedmiotu (Paszkievicz 1987; Krahel 2000–2001; Strzelecki 2004; Ciereszko 2006, 2008; Dębski i in. 2019). Tymczasem do jego studiów na Uniwersytecie Warszawskim (1918–1923) oraz w Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie (1922–1924) przywiązywano w dotychczasowych badaniach mniejszą uwagę (Paszkievicz 1987: 22–28; Rzepka 2018: 114–115; Kalisz 2025: 637–638). Celem artykułu jest próba odtworzenia ścieżki edukacyjnej ks. Sopoćki w Warszawie w latach 1918–1924 na podstawie materiałów przechowywanych w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego i publikacji dotyczących Państwowego Instytutu Pedagogicznego w Warszawie.

Teczka studencka ks. Michała Sopoćki w Archiwum UW

W tezcze studenckiej ks. Sopoćki w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (AUW sygn. RP 3220) zawarte jest podanie do rektora UW. Ks. Sopoćko podał w nim swój adres w Konwikcie Teologicznym prowadzonym przez Księży Misjonarzy przy ul. Traugutta 1 m. 72, to jest obok kościoła św. Krzyża w Warszawie i niemal dokładnie naprzeciw bramy głównej UW. Do podania załączone zostały:

1. nieznana z innych publikacji fotografia (reprodukowana w niniejszym artykule),
2. zgoda (*licentia*) administratora diecezji wileńskiej z 27 września 1918 roku na studia teologiczne w Warszawie i zamieszkanie w konwikcie dla księży (w języku łacińskim),
3. odpis świadectwa (аттестат) ukończenia szkoły miejskiej w Oszmianie z 9 czerwca 1906 roku (w języku rosyjskim),
4. odpis świadectwa (свидетельство) Komisji St. Petersburskiego Okręgu Naukowego o zdanych eksternistycznie egzaminach z algebry, języka niemieckiego i łacińskiego na tytuł ucznia aptekarskiego (на звание аптекарского ученика) z 5 maja 1909 roku (w języku rosyjskim),
5. zaświadczenie (*testimonium*) rektora Rzymsko-Katolickiego Seminarium Duchownego Diecezji Wileńskiej z 3 października 1918 roku (w języku łacińskim).
6. napisane własnoręcznie *Curriculum vitae* (w języku polskim).

Odpisy obydwu dokumentów w języku rosyjskim sporządzone zostały 1 marca 1926 roku i potwierdzone za zgodność z oryginałem przez sekretarza UW (podpis nieczytelny), a więc najwyraźniej w związku z obroną doktoratu przez ks. Sopoćkę, jaka miała miejsce w tymże dniu.

Fot. 1. Ks. Michał Sopoćko jako student Uniwersytetu Warszawskiego w 1918 roku

Źródło: Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego. Teczka studencka ks. Michała Sopoćki, sygn. RP 3220.

Licentia. Ponieważ ks. Sopoćko ukończył seminarium duchowne w Wilnie i wyświęcony został na prezbitera 15 czerwca 1914 roku w katedrze wileńskiej przez bp. Franciszka Karewicza (1861–1945), biskupa diecezji żmudzkiej (w zastępstwie) (Sopoćko 2018: 41), był inkardynowany do diecezji wileńskiej i powinien uzyskać zgodę biskupa miejsca na opuszczenie diecezji i podjęcie studiów poza nią. W latach 1914–1918 ks. Sopoćko był wikariuszem w wiejskiej

parafii Taboryszki (*Elenchus* 1921: 93, 129). Z powodu nieobecności w diecezji bp. wileńskiego Edwarda von Roppa (1851–1939), który w 1907 roku zmuszony został przez władze rosyjskie do opuszczenia diecezji (Kozyraska 2004), zgodę dla ks. Sopoćki podpisał 27 września 1918 roku administrator diecezji wileńskiej, wikariusz kapitulny ks. prałat Jan Hanusowicz (1864–1940) (Sopoćko 2018: 67), a kontrasygnował kanclerz kurii ks. Julian Steckiewicz (1878–1927) (*Elenchus* 1921: 6–7). Stało się to za ledwie miesiąc przed nominacją ks. Jerzego Matulewicza na biskupa wileńskiego (22 października 1918 r.) i objęciem przez niego władzy w diecezji (1 grudnia 1918 r.) (Matulewicz 2009: 135–138, 285, 297).

Świadectwo (артектар) ukończenia szkoły miejskiej w Oszmianie z 9 czerwca 1906 roku budzi pewne rozbieżności i potwierdza bardzo skomplikowany przebieg edukacji ks. Sopoćki na poziomie szkoły średniej (Ciereszko 2006: 36–39; Sopoćko 2010: 67–72; 2018: 25–28). Ks. Sopoćko uczył się w niej od roku 1902, a więc przez cztery lata; pisał, że była to szkoła sześcioklasowa i zdawał egzaminy do klasy III (Sopoćko 2010: 67–68; 2018: 25). Najwyraźniej uczył się dobrze, bo w świadectwie miał same piątki – z religii, języka rosyjskiego, cerkiewno-słowiańskiego, arytmetyki i algebry, geometrii, przyrodoznawstwa i fizyki, historii, geografii, kaligrafii i rysunku. Brakuje języka polskiego, co tłumaczy się polityką rusyfikacyjną zaborcy, ale także innych języków nowożytnych; nade wszystko brakuje jednak łaciny, która była w Rosji wyznacznikiem kształcenia w siedmioklasowym (od 1871 r.) gimnazjum i uzyskania matury (артектар зрелости). Jest to ważne dla dalszej drogi edukacyjnej ks. Sopoćki, ponieważ do seminarium duchownego w Wilnie przyjmowano wówczas osoby po ukończeniu przynajmniej IV klasy gimnazjum lub po zdaniu egzaminu o opanowaniu materiału nauczania na tym poziomie (Ciereszko 2006: 54). W rzezonym świadectwie szkolnym czytamy, że „Sopoćko Michał syn Wincentego, ziemianina, wyznania rzymsko-katolickiego, urodzony w 1888 roku 1 listopada, uczył się od 1902 do 1906 r. i ukończył pełny kurs nauczania w Oszmiańskiej miejskiej trzyklasowej szkole (в Ошмянском городском трехклассном училище)” (przekł. – A.F.) (AUW, RP 3220). W świadectwie podana jest podstawa prawna istnienia szkoły: Ustawa z 31 maja 1872 r. „W sprawie regulacji i obsady kadrowej szkół miejskich i instytucji nauczycielskich” (О Положеніях и штатах

Городских училищ и Учительских институтов). Według tej ustawy „Art. 4. Szkoły miejskie (Городскія училища) dzielą się na jedno-, dwu-, trzy- i czteroklasowe. [...] Art. 7. Na wypełnienie pełnego kursu szkoły miejskiej przyjmuje się lat sześć. [...] Art. 10. W szkołach trzyklasowych każda klasa trwa dwa lata. [...] Art. 20. Nauczycielami w szkołach miejskich i ich pomocnikami mogą być osoby, które z sukcesem ukończyły pełny kurs instytutów pedagogicznych” (przekł. – A.F.) (Dneprov 2017: 649–655). Według świadectwa szkoła miejska w Oszmianie była trzyklasowa, to jest sześćioletnia. Nauczycielami w szkołach miejskich mogły być osoby, które miały ukończone choćby instytuty nauczycielskie, czyli miały co najmniej średnie wykształcenie pedagogiczne – w odróżnieniu od nauczycieli gimnazjów i innych pełnych szkół średnich, którzy powinni mieć wykształcenie wyższe. Michał Sopoćko ukończył więc pełny kurs nauczania szkoły trzyklasowej, to jest sześćoletniej szkoły miejskiej, niepełnej szkoły średniej, pobierając naukę w ciągu czterech lat, rozpoczynając od roku trzeciego (a więc trzeci, czwarty, piąty i szósty rok nauczania). Nie był to poziom umożliwiający wstąpienie do seminarium duchownego, a tym bardziej na uniwersytet.

Odpis świadectwa (свидетельство) Komisji St. Petersburgskiego Okręgu Naukowego o zdanych eksternistycznie uzupełniających egzaminach z algebry, języka niemieckiego i łacińskiego na tytuł ucznia aptekarskiego (на звание аптекарского ученика) z 5 maja 1909 roku. Ks. Sopoćko udał się do Sankt Petersburga miesiąc wcześniej, 5 kwietnia 1909 roku. Nie pisał jednak o tym, że zdawał egzamin z algebry, niemieckiego i łaciny uprawniający do bycia uczniem aptekarskim. Wspominał natomiast dwukrotnie, że egzamin składał „przy 20-tym gimnazjum” (Sopoćko 2010: 72; 2018: 37–38). W świadectwie nie ma jednak słowa o gimnazjum. Być może egzamin odbył się w budynku gimnazjum.

Podstawą przyjęcia na Uniwersytet Warszawski było więc zaświadczenie (*testimonium*) rektora Seminarium Duchownego w Wilnie z 3 października 1918 roku, które wystawił ks. rektor kanonik Jan Uszyłło (1871–1950) (*Elenchus* 1921: 14; Sopoćko 2018: 46). W *testimonium* ks. Uszyłło zaświadczał, że ks. Sopoćko *per quattuor annos 1910–1914 totum cursum disciplinarum theologicarum et profanarum, quae in Seminario Dioecesiano Vilnensi tunc temporis tradebantur, cum optimo successu absolvisse. Pariter testor R.D. Michaeleum*

Sopoćko toto tempore, quo in Seminario commorabatur, optime se gessisse et moribus optimis ornatum fuisse (AUW, RP 3220). Zgodnie z przepisami ówczesnych uniwersytetów, kandydat na studenta musiał mieć nie tylko zaświadczenie o stopniu zdobytej wiedzy, ale także o prowadzeniu się. Pismo wystawione było więc poprawnie, mimo że nie wymienione zostały wszystkie przedmioty w seminarium. Nie dziwi także, iż ks. Sopoćko był tylko cztery lata w seminarium (1910–1914), ponieważ, zgodnie z ówczesnymi przepisami obowiązującymi w diecezji wileńskiej, nauka w seminarium trwała wówczas cztery lata i dopiero w 1917 roku wydłużono ją do lat pięciu (Ciereszko 2006: 54–55).

Ks. Sopoćko pisał w swoim *Curriculum vitae* załączonym do podania o przyjęcie na UW:

Urodziłem się 1 listopada 1888 r. w Zabrzeżu na Litwie. Uczyłem się na razie w domu, a od r. 1902 w 4-klasowej Szkole Miejskiej w Oszmianie, którą ukończyłem w r. 1906. Potem przez dwa lata byłem na kondycji w majątku a dwa następne spędziłem w Wilnie, jako dozorca w zakładzie wychowawczym młodzieży szkół średnich, ucząc się nadto prywatnie. W roku 1910 wstąpiłem do Seminarium Dyecezjalnego w Wilnie, które ukończyłem w maju r. 1914. Następnie po wyświęceniu na kapłana zostałem wikariuszem w Taboryszkach i byłem nim aż do końca września roku bieżącego.

Ksiądz Michał Sopoćko

Warszawa 7 października 1918 r.

Studia na Uniwersytecie Warszawskim (1918–1923)

8 października 1918 roku ks. Sopoćko został przyjęty na semestr zimowy 1918/1919 roku na Wydział Teologiczny UW, który znajdował się w budynku przy Krakowskim Przedmieściu 3, czyli tuż obok konwiktu dla księży przy ul. Traugutta 1. Wydział ten powstał zaledwie kilka miesięcy wcześniej, 14–15 maja 1918 roku. Na rok 1918/19 zapisało się 41 studentów z archidiecezji warszawskiej, diecezji wileńskiej, mińskiej i sejneńskiej (Manteuffel 1936: 60–62). Zajęcia w tym semestrze rozpoczęto 26 października 1918 roku

(AUW, RP 3220). Wkrótce jednak ks. Sopoćko zachorował na tyfus brzuszny i znalazł się w nieistniejącym już obecnie Szpitalu św. Ducha przy ul. Elektoralnej 12, który opuścił dopiero w grudniu 1918 roku.

Nadchodził jednak burzliwy czas formowania granic państwowych i obrony niepodległości. „Młodzież akademicka jednomyślnie zdecydowana stanąć w szeregach obrońców wolności i całości ojczyzny, uczelnie wyższe przerwały pracę [...]. Uniwersytet Warszawski dwukrotnie przerywał studia: w listopadzie 1918 r. i w maju 1920 r. z powodu walk o granice państwa, więc musiał się przedłużać czas studiów każdego studenta” (P.S. 1923: 5, 7). Ks. Sopoćko pisał: „W styczniu [1919] [...] Uniwersytet był zamknięty. Studenci w wojsku. Ojczyzna w potrzebie. [...] 29 stycznia 1919 r. wstąpiłem do wojska na kapelana”. Został przyjęty i skierowany „do organizującego się szpitala polowego nr 3, który przez cały miesiąc organizował się na zamku” (Sopoćko 2010: 78). 28 lutego 1919 roku został wysłany jako kapelan na front i udał się do Wołkowyska, a stamtąd do Słonima, Zakopanego i latem tegoż roku z powrotem do Warszawy – do Kościuszkowskiego Obozu Szkoleniowy Saperów (KOSS) na Powązkach i posługi w duszpasterstwie wojskowym w kaplicy przy ul. Gdańskiej 6a na Marymoncie (Ciereszko 2006: 114–119; Sopoćko 2018: 76–84).

23 września 1919 roku ks. Sopoćko uzyskał z Kurii Biskupiej Wojska Polskiego (nr 2683) zezwolenie na powrót na studia teologiczne na UW z dopiskiem: „bez uszczerbku dla pracy duszpasterskiej w szkole saperskiej”. 24 września 1919 roku ks. Sopoćko złożył na UW podanie o pozwolenie na dalsze studia (AUW, RP 3220). Pierwsze po odzyskaniu niepodległości zajęcia na UW rozpoczęły się 16 października 1919 roku. „Na rozpoczęcie roku akademickiego odbyło się nabożeństwo w kościele sióstr wizytek, na którym płomienne kazanie wygłosił złotousty profesor, ks. dr Antoni Szlagowski” (Sopoćko 2018: 85), czyli dziekan Wydziału Teologicznego UW (1918–1919) (Grzebień 2012–2013; Gawkowski 2016: 224–232).

Zajęcia na Wydziale Teologicznym UW odbywały się w sali ćwiczeń konwiktu św. Krzyża przy Krakowskim Przedmieściu 3 (Manteuffel 1936: 61) i w semestrze zimowym 1919/20 trwały od 26 października 1919 do połowy marca 1920 roku. Ks. Sopoćko brał udział w następujących zajęciach: prawo kanoniczne (6 godz. wykł. tyg. i 1 godz. sem.) z ks. dr. Ignacym Grabowskim; historia

Kościoła powszechna i Polski (po 3 godz. wykł. tyg.) z ks. dr. Władysławem Szcześniakiem; prawo rzymskie (6 godz. wykł.) z prof. Ignacym Koschembahr-Łyskowskim; ekonomia społeczna (6 godz. tyg. wykł.) z prof. Antonim Kostaneckim oraz cztery przedmioty ze Starego Testamentu (łącznie 6 godz. tyg.) z ks. dr. Wilhelmem Michałskim (AUW, RP 3220; Manteuffel 1936: 62–63). Daje to łącznie 30 godzin wykładów w ciągu tygodnia, a do tego jeszcze jedną godzinę seminarium.

W marcu/kwietniu 1920 roku rozpoczął się semestr letni roku akademickiego 1919/1920. Ks. Sopoćko miał w tym semestrze następujące zajęcia: z ks. dr. Grabowskim – prawo kanoniczne, seminarium i filozofię moralną (łącznie 10 godz. tyg.); z ks. dr. Szlagowskim – teorię i historię kaznodziejstwa oraz seminarium (łącznie 6 godz. tyg.); z prof. Kostaneckim – ekonomię społeczną i historię ekonomii społecznej (łącznie 6 godz. tyg.); z prof. Koschembahr-Łyskowskim – prawo rzymskie (6 godz. tyg.) oraz z ks. prof. Stanisławem Kobyleckim SJ – psychologię (1 godz. tyg.) (AUW 3220; Manteuffel 1936: 62, 68–73). Daje to łącznie 29 godzin zajęć tygodniowo. Semestr skończył się w maju 1920 roku.

W lipcu 1920 roku ks. Sopoćko otrzymał rozkaz udania się na front i 10 lipca był już w Wilnie, by za dwa dni wracać z bratem pociągiem do Warszawy. Widział chaotyczny odwrót wojsk polskich. Po powrocie do Warszawy zanotował: „W sierpniu dały się słyszeć dalekie wystrzały, które z dnia na dzień stawały się coraz bliższe, a 13-tego dnia miesiąca dowiedziałem się, że bitwa wre już pod Ossowem i Radzyminem”. Ks. Sopoćko pełnił posługę w kaplicy na Marymoncie, w której urządzono przejściowy szpital polowy.

20 października 1920 roku rozpoczęły się zajęcia w semestrze zimowym 1920/21 i drugi rok studiów. Niestety, tego samego dnia wieczorem ks. Sopoćko został napadnięty w drodze ze szpitala przy ul. Dzikiej 65 do kaplicy przy ul. Gdańskiej 6a na Marymoncie (obecnie kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski) i kilka tygodni kurował się „od siniaków po pobiciu” (Sopoćko 2018: 88). W tym semestrze ks. Sopoćko miał następujące zajęcia: z ks. dr. Grabowskim – prawo kanoniczne (łącznie 6 godz. tyg.); z ks. prof. Kobyleckim SJ – pedagogikę psychologiczną i historię filozofii (łącznie 4 godz. tyg.); z ks. dr. Wincentym Kwiatkowskim – naukę o religii i o Kościele (5 godz. tyg.); z prof. Kostaneckim – politykę agrarną (?)

(2 godz. tyg.); z prof. Janem Łukasiewiczem – filozofię moralną (2 godz. tyg.); z ks. prof. Alojzym Bukowskim SJ – dogmatykę pozytywną (2 godz. tyg.); z ks. dr. Szlagowskim – patrologię (2 godz. tyg.); z ks. prof. Władysławem Szczepańskim – egzegezę [Nowego Testamentu] (2 godz. tyg.); z dr. Eugeniuszem Jarra – teorię prawa (4 godz. tyg.); z prof. Władysławem Smoleńskim – historiografię (2 godz. tyg.) oraz z ks. dr. Szlagowskim – teorię kaznodziejstwa i seminarium (2 godz. tyg.) (AUW 3220; Manteuffel 1936: 68–73).

W semestrze letnim 1920/21, który trwał od połowy kwietnia do połowy czerwca 1921 roku, ks. Sopoćko brał udział w następujących zajęciach: z ks. prof. Grabowskim – prawo kanoniczne (łącznie 5 godz. tyg.); z ks. dr. Szlagowskim – kaznodziejstwo i patrologia (łącznie 6 godz. tyg.); z ks. prof. Bukowskim SJ – gramatyka spekulatywna (2 godz. tyg.); z ks. prof. Szcześniakiem – egzegeza Nowego Testamentu (1 godz. tyg.); z ks. prof. Kobyłeckim SJ – psychologia pedagogiczna (1 godz. tyg.); z ks. prof. Kwiatkowskim – apologetyka (5 godz. tyg.); z ks. dr. Władysławem Roslanem – historia biblijna (2 godz. tyg.); z dr. Jarra – teoria prawa (4 godz. tyg.); seminarium prawne z ks. prof. Grabowskim (1 godz. tyg.) oraz seminarium patrologiczne i kaznodziejskie z ks. dr. Szlagowskim (1 godz. tyg.) (AUW 3220; Manteuffel 1936: 68–73).

W ten sposób ks. Sopoćko uakończył drugi, bardzo intensywny rok studiów na UW. W 1921 roku dostał mieszkanie na terenie KOSS i wyprowadził się z konwiktu przy ul. Traugutta 1 (Sopoćko 2018: 91). Od trzeciego roku studiów zajęć dydaktycznych było już zdecydowanie mniej, więcej godzin zajmowały seminaria zamiast wykładów.

W semestrze zimowym 1921/22 ks. Sopoćko brał udział w zajęciach od połowy listopada 1921 do początków marca 1922 roku: z ks. prof. Franciszkiem Jehličką – z teologii moralnej ogólnej, socjologii i etyki (łącznie 8 godz. tyg.); z ks. dr. Leonem Śmiśniewiczem – z teologii moralnej szczegółowej i teologii pastoralnej (5 godz. tyg.); z ks. prof. Grabowskim – z prawa publicznego (1 godz. tyg.); z ks. prof. Kobyłeckim SJ – z psychologii doświadczałnej i metafizyki (teodycei) (4 godz. tyg.), a ponadto uczestniczył w seminarium z teologii moralnej ogólnej i etyki u ks. prof. Jehlički (2 godz. tyg.), z teologii moralnej

szczególowej u ks. dr. Śmiśniewicza (2 godz. tyg.) i z metafizyki (teodycei) u ks. prof. Kobyłeckiego SJ (2 godz. tyg.).

W semestrze letnim 1921/22 ks. Sopoćko brał udział w zajęciach od połowy marca do początków czerwca 1922 roku i uczył na następujące zajęcia: z ks. prof. Jehličką – z teologii moralnej ogólnej, etyki i socjologii (łącznie 8 godz. tyg.); z ks. dr. Śmiśniewiczem – z teologii moralnej szczególowej i patrologii (łącznie 5 godz. tyg.); z ks. prof. Kobyłeckim – z metafizyki i psychologii (4 godz. tyg.); z ks. prof. Grabowskim – z prawa publicznego (1 godz. tyg.), a ponadto brał udział w seminarium z teologii moralnej ogólnej i etyki u ks. prof. Jehlički (2 godz. tyg.).

W roku akademickim 1922/23, czyli w ostatnim, czwartym roku studiów ks. Sopoćko brał udział już tylko w zajęciach ks. prof. Jehlički: z teologii moralnej ogólnej, etyki i socjologii (łącznie 8 godz. tyg.), zaś w semestrze letnim dodatkowo także w seminarium teologicznym (2 godz. tyg.). Studia kończyły się uzyskaniem magisterium z teologii moralnej (AUW, RP 3220; Manteuffel 1936: 68–73; Sopoćko 2018: 91). W treści dyplomu magisterskiego z UW zapisano, że *postquam legitimis examinibus in Theologia speciatim in Theologia Morali laudabilem doctrinam probavit* (Ciereszko 2006: 123).

Warto zwrócić uwagę na to, że na Uniwersytecie Warszawskim ks. Sopoćko miał zajęcia z psychologii z ks. prof. Stanisławem Kobyłeckim SJ (1864–1939) – filozofem i psychologiem eksperymentalnym. W latach 1901–1903 studiował on m.in. na Uniwersytecie w Lipsku i w Laboratorium Psychologicznym prof. Wilhlema Wundta (1832–1920), czego efektem była m.in. opublikowana rozprawa doktorska (Kobyłecki 1905). Ks. Kobyłecki uchodził za pozytywistę, empirystę i scjentyście, za co bywał krytykowany (Nowak 1967). Ks. Sopoćko miał łącznie ponad 200 godzin zajęć z psychologii u ks. Kobyłeckiego, który krytykował m.in. pedagogikę i psychologię Herbarta i postulował „emancypację psychologii od filozofii” (Kobyłecki 1906; 1909). Możemy przypuszczać, że to właśnie te zajęcia wzbudziły zainteresowania ks. Sopoćki pogłębionymi studiami z psychologii i pedagogiki. Nałożyły się na to również jego praca nauczycielska w polskiej szkole w Zabrzeżu i jako prywatny nauczyciel (1907–1908), a także działalność oświatowa i zakładanie małych szkółek w Taborzyskach i okolicach (1915–1918) (Ciereszko 2006: 56–59; 91–96).

Studia w Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie (1922–1924)

Na ostatnim roku studiów na UW ks. Sopoćko rozpoczął studia uzupełniające w Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie (PIP). Pisał we *Wspomnieniach*:

Pracując w wojsku jednocześnie [...] jesienią roku 1922 wstąpiłem do Wyższego Instytutu Pedagogicznego, by uzupełnić swoją wiedzę z dydaktyki i pedagogiki. W pierwszym roku [1922/23] byłem słuchaczem nadzwyczajnym, a w roku następnym [1923/24] po uzyskaniu magisterium z teologii zaliczono mnie do słuchaczy zwyczajnych. Wśród kolegów byli przeważnie bezwyznaniowcy. Na referacie *O osobie ludzkiej* u prof. [Lucjana] Zarzeckiego wywiązała się ostra dyskusja z kolegami, którzy uważali duszę ludzką za fikcyjne podścielisko naszych psychofizycznych czynności. Czy można na fikcji budować światopogląd, a tym bardziej, czy jest rzeczą możliwą dążyć do wychowania osobowości, która jest tylko fikcją? Na to pytanie u dyskutantów nie było odpowiedzi, co bardzo dotkliwie odczuli (Sopoćko 2018: 91–92).

Lucjan Zarzecki (1873–1925) był matematykiem, teoretykiem wychowania narodowego, filozofem. Dyskusja trwała „ze dwie godziny” (Sopoćko 2010: 81). Musiało to być pierwsze bardzo ostre zderzenie z obcym mu światopoglądem na polu akademickim.

PIP został założony w połowie 1918 roku. Pomysł utworzenia instytutu pedagogicznego wyszedł z inicjatywy profesorów Wydziału Filozoficznego UW już w 1917 roku. Profesorowie UW pod przewodnictwem dziekana prof. Jana Łukasiewicza (1878–1956) wyłonili Komisję Dydaktyczną, a ta 30 października 1917 roku złożyła w Departamencie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Tymczasowej Rady Stanu wniosek o utworzenie poza strukturami UW państwowego instytutu, który zajmie się kształceniem nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących i seminariów nauczycielskich (P.S. 1923: 3). W ten sposób z nowo reaktywowanego w roku 1915 Uniwersytetu Warszawskiego zdjęty został obowiązek kształcenia nauczycieli szkół średnich, który ciążył na uniwersytecie od samego początku jego istnienia (Szybiak 2016). Rada Regencyjna 1 lipca 1918 roku ogłosiła statut Królewsko-Polskiego Instytutu Pedagogicznego. Dyrektorem instytutu został Paweł Sosnowski. Instytut mieścił się w nieistniejącym już obecnie budynku przy pl. Trzech Krzyży 8, w bezpośrednim sąsiedztwie Instytutu Głuchoniemych.

19 października 1918 roku odbyło się pierwsze posiedzenie Rady Instytutu, zaś 28 listopada tegoż roku – otwarcie PIP. Zajęcia odbywać się miały w godzinach popołudniowych i wieczornych. W roku 1918/19 ogłoszone zostały wykłady z psychologii, higieny pracy umysłowej, dydaktyk szczegółowych: biologii, geografii, geologii z mineralogią, historii języków nowożytnych, języka i literatury polskiej, matematyki, a także ćwiczenia z rysunków. Zaplanowano utworzenie biblioteki, muzeum pedagogicznego, laboratoriów dydaktycznych i badawczych, seminariów i ćwiczeń. Nauka w PIP miała trwać dwa lata. Pewna niezależność dawała możliwość zatrudnienia w PIP ludzi, którzy chcieli uprawiać psychologię i pedagogikę eksperymentalną, zakładać laboratoria badawcze, wprowadzać nowe metody badań. Z powodu wojny zajęcia w PIP mogły rozpocząć się faktycznie w roku 1919/20. Zapisało się 60 słuchaczy.

Bardzo ważną osobą wśród kadry nauczającej w PIP była Józefa Joteyko (1866–1928) – psycholog i pedolog, przed I wojną światową twórczyni Międzynarodowego Fakultetu Pedologicznego w Brukseli, organizatorka I Międzynarodowego Kongresu Pedologicznego w Brukseli (1911), związana z uniwersytetami w Brukseli i w Paryżu. Z PIP związana była przez cały czas jego istnienia (1918/19–1925/26) (P.S. 1923: 4–8; Szycówna 1998: 25–26; Nawroczyński 2020: 330–338; Renz 2020). Józefa Joteyko prowadziła zajęcia z psychologii ogólnej i pedagogicznej z ćwiczeniami i seminarium: w I semestrze 6 godz. tyg., w II semestrze – 5 godz. tyg., w III semestrze – 4 godz. tyg., a w IV semestrze – 2 godz. tyg. Było to najwięcej godzin ze wszystkich innych przedmiotów w PIP (P.S. 1923: 10). Źródłem do poznania treści prowadzonych przez nią zajęć z psychologii w PIP w czasie, gdy studiował tam ks. Sopoćko, mogą być jej publikacje z roku 1924 (Joteyko 1924a; 1924b; 1924c; Hryniewicka 2022: 177).

Poza tym zajęcia w PIP prowadzili w tym czasie: Maria Grzegorzewska (psychologia i pedagogika anormalnych – 2 godz. tyg. w IV semestrze), wspomniany wyżej Ludwik Zarzecki (pedagogika ogólna z seminariami – po 3 godz. tyg. w II i IV semestrze), Bogdan Nawroczyński (dydaktyka ogólna z seminariami – po 3 godz. tyg. w I i II semestrze), Tadeusz Jaroszyński (higiena szkolna i wychowanie fizyczne z seminariami – po 3 godz. tyg. w I i II semestrze i po 2 godz. tyg. w III i IV semestrze), Alfred Tarski (logika i metodologia

nauk z seminarium (2 godz. w I semestrze i 3 godz. w II semestrze), Ignacy Myślicki (historia filozofii jako wstęp do historii wychowania – po 2 godz. tyg. w I, II i III semestrze), Wiktor Wąsik (historia wychowania z seminarium – po 3 godz. tyg. w II i III semestrze oraz 2 godz. tyg. w IV semestrze), Józef Bojasiński (ustrój szkolnictwa – 3 godz. tyg. w I semestrze), Józef Kotarbiński (estetyka mowy – 2 godz. tyg. z w I semestrze i 1 godz. tyg. w II semestrze), oraz Marian Falski z Wandą Haberkantówną i Ludwikiem Zarzeckim (metodyka nauczania elementarnego (3 godz. tyg. w I semestrze, 4 godz. tyg. w II semestrze i po 2 godz. tyg. w II i IV semestrze); do tego dochodziło jeszcze łącznie 10 godzin praktyk w III i IV semestrze (P.S. 1923: 10).

Praca dyplomowa „Alkoholizm a młodzież szkolna” (1924)

Ks. Sopoćko wiosną 1924 roku zbierał materiały do pracy dyplomowej w PIP na temat alkoholizmu wśród młodzieży szkolnej (Sopoćko 2018: 92). Recenzentami pracy byli Józefa Joteyko oraz Tadeusz Jaroszyński. Obrona pracy dyplomowej pt. „Alkoholizm wśród młodzieży szkolnej” odbyła się 24 czerwca 1924 roku. Pracę oceniono na ocenę bardzo dobrą. Obronę poprzedzał egzamin przed Państwową Komisją Egzaminacyjną, której przewodniczył Bogdan Nawroczyński. Dyplom ukończenia PIP dawał mu „kwalifikacje na nauczyciela – magistra – przedmiotów pedagogicznych w języku wykładowym polskim w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich” (AAB XI, 12; Ciereszko 2006:123).

Swą pracę dyplomową ks. Sopoćko opublikował w „Przeglądzie Pedagogicznym”, a następnie w formie odrębnej broszury (Sopoćko 1924; 1925). Tytuł został nieznacznie zmieniony w stosunku do tytułu pracy podanego na dyplomie PIP. Możemy domyślać się, że czynne włączenie się ks. Sopoćki w profilaktykę antyalkoholową mogło być konsekwencją jego osobistej abstynencji i wcześniejszych doświadczeń w pracy duszpasterskiej z ludźmi w Taboryszkach (Ciereszko 2006: 124–125). Nie bez znaczenia był tu także wpływ Wincentego Lutosławskiego (1863–1954) i stowarzyszenia „Eleusis” na młodego Michała Sopoćkę w Wilnie w 1909 roku (Sopoćko 2018: 36–37). „Eleusis” zakładało wstrzemięźliwość od alkoholu, tytoniu, hazardu i rozwiąźności. Miało duży wpływ na powstałe później harcerstwo.

W czasie studiów ks. Sopoćki w PIP asystentem w Katedrze Psychologii był Stanisław Sedlaczek, który jako harcerz wielokrotnie się na ten temat wypowiadał (m.in. Sedlaczek 1932). Również Józefa Joteyko prowadziła badania laboratoryjne jeszcze w Brukseli na temat szkodliwego wpływu alkoholu i innych używek na psychikę człowieka i zdrowie (np. Joteyko 1906).

Broszura *Alkoholizm a młodzież szkolna* z 1925 roku składa się ze wstępu, trzech rozdziałów i zestawienia wykorzystanej literatury przedmiotu. Liczy 47 stron. We wstępie autor przedstawił rozumienie tego, czym jest alkohol i alkoholizm, jaki mają wpływ na człowieka i społeczeństwo, a także zaprezentował strukturę pracy.

W rozdziale I pt. „Zgubny wpływ alkoholu na dzieci i młodzież w wieku szkolnym w związku z przyszłym życiem” (s. 3–16) autor przedstawił temat głównie na podstawie w miarę aktualnej międzynarodowej medycznej i psychologicznej literatury przedmiotu, by dojść do wniosku, że spożywanie alkoholu ma negatywny wpływ także na życie moralne, samoocenę, sytuację ekonomiczną – zwłaszcza ludzi młodych. Ks. Sopoćko zawarł tu ważne spostrzeżenia ze swej własnej pracy duszpasterskiej w Warszawie:

Przez parę lat miałem do czynienia z chłopcami w wieku lat 11–15, którzy przez trzy- cztery lata byli pod opieką żołnierzy. Nieszczęśliwe istoty w czasie ostatniej wojny straciły swych rodziców przy ucieczce i błąkały się potem w pułkach wśród rosyjskich żołnierzy [...]. Tam się chłopcy przyzwyczaili do picia trunków, a niektórzy z nich nawet się często upijali. Po upadku armii rosyjskiej spora liczba tych nieszczęśliwców znalazła się na terytorium obecnej Polski i w r. 1919 wstąpiła do wojska polskiego. Wówczas właśnie z nimi się zetknąłem, a w roku następnym po odparciu bolszewików przy demobilizacji zaproponowałem władzom wojskowym roztoczyć nad nimi opiekę. Otóż między innymi 40 takich chłopców zgromadzono w Obozie Saperów na Powązkach, gdzie przy warsztatach saperskich usiłowano ich nauczyć jakiegoś rzemiosła [...]. Próba zawiodła całkowicie. [...] Na tle alkoholizmu powstały jeszcze inne nałogi, uniemożliwiające wprost jakąkolwiek pracę. Skończyło się na tym, że kilku zbiegło, z połowę usunięto i tylko kilkunastu mniej zepsutych wcielono do Szkoły Modelarskiej, gdzie pozostają dotychczas. [...] jeden z wyżej opisanych zbiegłych zakończył życie samobójstwem dobrowolnym w wieku lat 14 (Sopoćko 1925: 14–15).

Jak się okazuje, ks. Sopoćko pracował także z polskimi „bezpri-zornymi”. Temat ten wymaga jednak odrębnego omówienia.

Najciekawszy i najbardziej samodzielny jest rozdział II pt. „Stan dzisiejszej młodzieży szkolnej pod względem alkoholizmu” (s. 16–37). Autor powołuje się na badania alkoholizmu młodzieży szkolnej przeprowadzone przed I wojną światową przez Stanisława Skalskiego w Łodzi, Wilhelma Teodora Knappe w Warszawie, Jakuba Glassa i M. Jodkowskiego, a także Mariana Roszkowskiego w Warszawie, Tadeusza Czapczyńskiego w Stanisławowie, Józefa Ciembrowniewicza w Bochni i powiecie bocheńskim. Badania ks. Sopoćki przeprowadzone zostały metodą ilościową, a pytania ankietowe nawiązywały do przedwojennych kwestionariuszy Glassa i Ciembrowniewicza. Arkusze z pytaniami zostały wydrukowane. Badania przeprowadzono na wiosnę 1924 roku w biedniejszych wówczas dzielnicach Warszawy: na Powązkach, Woli, Marymoncie. Badaniu poddano 1503 osoby w wieku od 7 do 24 roku życia. Ogółem było to: 850 chłopców i 513 dziewczynek, z czego w szkołach powszechnych – 461 chłopców oraz 374 dziewczęta; w szkołach średnich – 389 chłopców i 139 dziewcząt, w szkole wyższej – 160 studentów. Próba jest imponująca. Rozbieżność wiekowa badanych była jednak bardzo duża, zbyt duża. Nieprecyzyjne były też niektóre pytania, np.: „Jak często piję (codziennie, 4–6 razy w tygodniu, 1–3 razy miesięcznie, 1–6 razy rocznie)?”, „Czy piję chętnie lub niechętnie?” lub „Jak się uczę (b. dobrze, dobrze, dostatecznie, źle)?” (s. 22). Na 14 pytań tylko jedno było pytaniem „podprogowym”: „Jakie wrażenie wywiera widok pijanego?” Wszystkie wyliczenia statystyczne podawane zostały jedynie na podstawie średniej arytmetycznej. Ogólnie z badań ks. Sopoćki wynikało, że w szkołach powszechnych piło alkohol 65,75% uczniów, w szkołach średnich 66,48% uczniów, zaś w szkole wyższej 100% studentów.

W rozdziale pt. III „Sposób zwalczania alkoholizmu w szkolnictwie” (s. 37–47) autor przedstawił wnioski i postulował: 1. organizowanie nauczycieli w koła abstynenckie, by nie dawali złego przykładu młodzieży, 2. organizowanie młodzieży od klas najniższych w towarzystwa etyczne i sportowe (wskazane m.in. harcerstwo i sodalicje mariańskie), 3. uświadamianie rodziców i najbliższego otoczenia dzieci o szkodliwości picia alkoholu, 4. działalność oświatowa, to jest nauczanie o szkodliwości spożywania alkoholu w szkołach od najmłodszych klas, w seminariach nauczycielskich i na uniwersytetach, 5. niedopuszczanie do ograniczania ustawy antyalkoholowej

[z 1922 r.] oraz zalecał dążenie do tego, „by i u nas nastąpiła absolutna prohibicja, jak to już jest w Stanach Zjednoczonych” (Sopoćko 1925: 47). Jak wiemy, prohibicja w Stanach Zjednoczonych (1919/20–1933) przyczyniła się do wzrostu nielegalnej produkcji i handlu alkoholem. Należy też widzieć pracę dyplomową ks. Sopoćki na szerszym tle publicystyki abstynenckiej w Polsce w okresie międzywojennym (Kraśnińska, Sławiński 2013).

Zakończenie

Tak zakończył się okres studiów ks. Sopoćki w Warszawie. Pod koniec listopada 1924 roku odbyło się poświęcenie kościoła na Marymoncie, w którym prowadził duszpasterstwo wojskowe. Biskup wileński Jerzy Matulewicz wezwał go i wyraził wolę, by powrócił do diecezji. 26 listopada 1924 roku bp połowy Stanisław Gall podziękował ks. Sopoćce „za owocną pracę dotychczasową”. 7 grudnia 1924 roku ks. Sopoćko udał się do Wilna (Sopoćko 2018: 94–105). Tak zakończył się sześcioletni okres jego studiów w Warszawie. Na Uniwersytecie Warszawskim wrócił jeszcze, by bronić doktorat (1926) i uzyskać habilitację (1934) na Wydziale Teologicznym UW. Podsumowując, studia w Warszawie odegrały bez wątpienia bardzo ważną rolę w dalszej pracy duszpasterskiej ks. Sopoćki.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- AUW – Archiwum UW: RP 3220 (teczka studencka).
 AAB – Archiwum Archidiecezji Białostockiej: AAB XI, 12 – odpis dyplomu ks. Michała Sopoćki z PIP z 24 czerwca 1924 r.

Źródła drukowane:

- Dneprov E.D. (2017). *Российское законодательство об образовании XIX – начала XX века*, оргас. E.D. Днепров, Москва: Издательский Дом Высшей Школы Экономики.
 Elenchus (1921). *Elenchus venerabilis cleri saecularis et regularis Dioecesis Vilmensis pro Anno Domini 1921*, Vilnae: Officina Typographica Archidioecesisana.

- Joteyko J. (1906). *L'alcool, le sucre, la caféine et leur influence sur le travail musculaire*, Bruxelles: Scalpel.
- Joteyko J. (1924a). *Metoda testów umysłowych*, Lwów–Warszawa: Książnica Atlas.
- Joteyko J. (1924b). *Nauki psychologiczne w Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie*, Lwów–Warszawa: Książnica Atlas.
- Joteyko J. (1924c). *Psychologia pedagogiczna*, Warszawa: Państwowy Instytut Pedagogiczny (mps).
- Kobyłecki S. (1905). *Über die Wahrnehmbarkeit plötzlicher Druckveränderungen*, „Psychologische Studien“, t. 1, z. 3–4, s. 219–304.
- Kobyłecki S. (1906). *Postulaty psychologii doświadczalnej*, Kraków: Przegląd Powszechny.
- Kobyłecki S. (1909). *Interpretacje psychologiczne*, Warszawa: Nakład własny.
- Kraśnińska I., Sławiński P. (2013). *Prasa abstenencka w Polsce (1918–1939)*, [w:] I. Michalska, G. Michalski (red.), *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 91–108.
- Matulewicz J. (2004). *Dzienniki*, oprac. T. Górski, przekł. z jęz. litewskiego, K. Oksiutowicz, H. Szymanel, Licheń Stary: Instytut Historii Duchowości Mariańskiej.
- Nawroczyński B. (2020). *Wspomnienia starego pedagoga*, [w:] B. Nawroczyński, *Oddech myśli. Archiwalia główne*, oprac. L. Witkowski, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- P.S. (1923). *Państwowy Instytut Pedagogiczny w Warszawie. Sprawozdanie*, Warszawa: K. Kopytkowski i S-ka [odbitka z „Przeglądu Pedagogicznego” 1923, nr 1, s. 74–83].
- Sedlaczek S. (1932). *Garwedy o prawie harcerskiem. Harcerz nie pije napojów alkoholowych*, Warszawa: Skład Główny St. Sedlaczek.
- Sopoćko M. (1924). *Alkoholizm a młodzież szkolna*, „Przegląd Pedagogiczny” z. 4, s. 244–289.
- Sopoćko M. (1925). *Alkoholizm a młodzież szkolna*, Warszawa: Druk. Artystyczna K. Kopytkowski i S-ka.
- Sopoćko M. (2010). *Dziennik*, oprac. H. Ciereszko, Białystok: Wydawnictwo św. Jerzego.
- Sopoćko M. (2018). *Wspomnienia*, oprac. E. Fedorowicz, T. Szałkowska, E. Błońska, H. Ciereszko, Białystok: Wydawnictwo św. Jerzego.
- Życówna A. (1998). *Pedologia, czyli nauka o dziecku*, [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, oprac. S. Wołoszyn, t. 3/1, Kielce: Dom Wydawniczy „Strzelec”, s. 27–31.

Opracowania:

- Ciereszko H. (2006). *Życie i działalność księdza Michała Sopoćki (1888–1975)*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Ciereszko H. (2008). *Ksiądz Michał Sopoćko. Profesor, wychowawca i ojciec duchowy alumnów i kapłanów*, Białystok: Wydawnictwo Kurii Metropolitalnej Białostockiej.
- Dębski A., Jabłoński J., Kakowska K., Morgańska T. (red). (2019). *Takiego Go pamiętam. Wspomnienia osób, które w swoim życiu spotkały bł. ks. Michała Sopoćkę*, Białystok: Wydawnictwo św. Jerzego.
- Gawkowski R. (2016). *Poczet Rektorów Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzebień L. (2012–2013). *Szlagowski Antoni Władysław (1864–1956)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 48, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, s. 346–348.
- Hryniewicka A. (2022). *W stronę człowieka... O odwadze twórczego myślenia Marii Grzegorzewskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Kalisz Ł. (2025). *Sopoćko Michał*, [w:] *Słownik biograficzny pedagogów polskich*, red. J. Kamińska, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 637–638.
- Kozyrka M. (2004). *Arcybiskup Edward Ropp (1851–1939) – życie i działalność*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kraheil T. (2000–2001). *Sopoćko Michał*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 40, Warszawa–Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, s. 497–501.
- Manteuffel T. (1936). *Uniwersytet Warszawski w latach 1915/16 – 1934/35*, Warszawa: Nakł. Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego.
- Nowak L. (1967). *Filozoficzno-logiczne poglądy Stanisława Kobyłeckiego*, „*Studia Philosophiae Christianae*”, t. 3, nr 1, s. 111–137.
- Paszkiwicz M. (1987). *Ks. Michał Sopoćko (1888–1975)*, Białystok: Wydawnictwo Kurii Arcybiskupiej.
- Renz R. (2020). *Blaski i cienie życia oraz kariery naukowej Józefy Joteyko (1866–1928)*, [w:] *Sukcesy i porażki. Historyczny kontekst kobiecych dążeń do samorealizacji*, Kielce: Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, s. 253–268.
- Rzepka M. (2018). *Rola nauczyciela w wychowaniu moralnym w II Rzeczypospolitej na podstawie analizy treści „Przeglądu Pedagogicznego” (1918–1939)*, „*Kwartalnik Pedagogiczny*”, t. 63, z. 4(250), s. 102–123.
- Strzelecki S. (2004). *Ksiądz Michał Sopoćko jakiego znałem i pamiętam*, Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Szybiak I. (2016). *Studia nauczycielskie i pedagogika na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1830*, [w:] I. Szybiak, *Szkola, nauczyciel, wychowanie. Wybór studiów z okazji jubileuszu 75. urodzin i wieloletniej pracy naukowej*, oprac. J. Kamińska, A. Fijałkowski, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 379–404.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Prof. dr hab. Adam Fijałkowski
Uniwersytet Warszawski
Wydział Pedagogiczny
e-mail: a.fijalkowski@uw.edu.pl